उपकारकाः वृक्षाः

तृतीयः पाठः

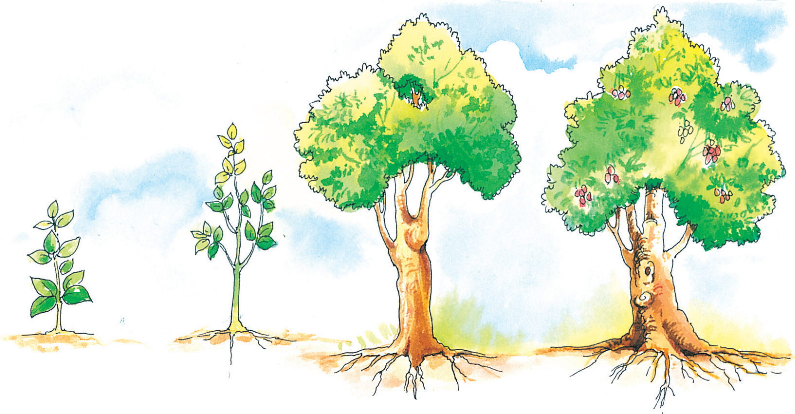

वृक्षाः अस्माकं जीवनस्य आधाराः सन्ति। एते भूमेः उद्भवन्ति। एतेषां मूलानि पृथिव्यां दूरं दूरं **ततानि** भवन्ति। मूलानाम् उपरिष्टात् वृक्षस्य **प्रकाण्डः** भवति। प्रकाण्डात् शाखाः उद्भवन्ति। शाखाभ्यः प्रशाखाः सम्भवन्ति। एतासु प्रशाखासु एव पत्राणि पुष्पाणि फलानि च भवन्ति।

वृक्षाः अपि अस्माकम् इव **भुक्त्वा** पीत्वा च जीवन्ति। मूलानि वृक्षाणां पादाः भवन्ति। एते पादैः पिबन्ति अतएव पादपाः कथ्यन्ते। मूलानि भूमेः रसं गृहीत्वा अन्येभ्यः **अवयवेभ्यः** यच्छन्ति येन एते वृक्षाः फलन्ति। वृक्षाः अपि मनुष्याः इव सुखानि दुःखानि च अनुभवन्ति। एतेषु अपि प्राणाः भवन्ति, अतएव एते प्राणिनः इव **जायन्ते वर्धन्ते म्रियन्ते** च। परन्तु एते **अचराः** सन्ति। अर्थात् एते खग-मृग-जलचर-नराः इव न चरन्ति।

वृक्षाणां बहवः भेदाः सन्ति। एतेषु केचित् फलवृक्षाः सन्ति अन्ये च पुष्पवृक्षाः भवन्ति। वृक्षाः पर्यावरणं सन्तुलितं कुर्वन्ति। एते वर्षायै अपि सहायकाः भवन्ति। एते वातावरणं स्वच्छं कुर्वन्ति। वृक्षाः पर्यावरणे **प्रसृतान्** प्रदूषितवायून् गृहीत्वा श्वसनक्रियायै अस्मभ्यं प्राणवायुं यच्छन्ति।

वृक्षाः पत्रैः पुष्पैः फलैः छायया वल्कलैः **काष्ठैः** च सदैव प्राणिनाम् उपकारं कुर्वन्ति, अतः उपकारकाः एव एते वृक्षाः। एतैः विना अस्माकं जीवनम् असम्भवम् अस्ति। एतेषां रक्षणे एव अस्माकं जीवनस्य रक्षणम्। अतएव कथ्यते—

रक्षणीयाः एते उपकारकाः वृक्षाः।

शब्दार्थाः Word-Meaning

ततानि – फैले हुए (spread) | **प्रकाण्डः** – तना (stem) | **भुक्त्वा** – खाकर (after eating)
अवयवेभ्यः – अङ्गों के लिए (for parts) | **जायन्ते** – उत्पन्न होते हैं (take birth)
वर्धन्ते – बढ़ते हैं (grow) | **म्रियन्ते** – मर जाते हैं (die)
अचराः – न चलने वाले (unmoveable) | **प्रसृतान्** – फैले हुए (spreaded) | **काष्ठैः** – लकड़ियों से (from wood)

अभ्यासः

1. एतानि वाक्यानि शुद्धानि अशुद्धानि वा इति पाठं पठित्वा वदन्तु लिखन्तु च–

(i) वृक्षाः अस्माकं जीवनस्य आधाराः सन्ति। ---------- शुद्धम् ----------

(ii) वृक्षाः भूमेः उद्भवन्ति। --------------------------------

(iii) वृक्षाः अपि भोजनं कुर्वन्ति। --------------------------------

(iv) सर्वे वृक्षाः फलानि यच्छन्ति। --------------------------------

(v) वृक्षाः अपि जायन्ते, वर्धन्ते म्रियन्ते च। --------------------------------

(vi) वृक्षाः अस्माभिः रक्षणीयाः भवन्ति। --------------------------------

2. मञ्जूषायाः चित्वा वदन्तु लिखन्तु च वृक्षाः अस्मभ्यं किं किं यच्छन्ति–

(i) वृक्षाः परेभ्यः ---स्वच्छवायुं----- यच्छन्ति।

(ii) वृक्षाः शीतलां ------------------ यच्छन्ति।

(iii) वृक्षाः मधुराणि ------------------ यच्छन्ति।

(iv) वृक्षाः वातावरणं ------------------ कुर्वन्ति।

(v) वृक्षाः कोमलानि ------------------ यच्छन्ति।

(vi) वृक्षाः ------------------ अतीव उपकारं कुर्वन्ति।

प्राणिनाम्
पुष्पाणि
छायाम्
स्वच्छम्
फलानि
स्वच्छवायुं

3. उचित-अर्थैः सह मेलनं कुर्वन्तु–

(i) वृक्षाः ----------------------------------

(ii) भुक्त्वा ----------------------------------

(iii) बहवः ----------------------------------

(iv) पृथिव्याम् ----------------------------------

(v) रसम् ----------------------------------

खादित्वा
भूमौ
जलम्
तरवः
अनेके

4. एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च–

(i) वृक्षाः कस्याः उद्भवन्ति? --

(ii) शाखाः कस्मात् उद्भवन्ति? --

(iii) पुष्पाणि कुत्र भवन्ति? --

(iv) मूलानि भूमेः किं ग्रहणं कुर्वन्ति? --

(v) पादपाः कैः जलम् पिबन्ति? --

5. **एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु–**

(i) वृक्षाः कथम् जीवन्ति?

(ii) वृक्षाः पादपाः किमर्थम् कथ्यन्ते?

(iii) वृक्षाः कथम् फलन्ति?

(iv) वृक्षाः कथम् प्राणिनः इव आचरन्ति?

(v) वृक्षाः कथम् प्राणिनाम् उपकारं कुर्वन्ति।

----

6. **स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु–**

(i) **वृक्षाः** अस्माकं जीवनं सन्ति।

(ii) वृक्षाणां मूलानि **पृथिव्यां** भवन्ति।

(iii) प्रकाण्डात् **शाखाः** उद्भवन्ति।

(iv) **वृक्षाः** प्राणिनः इव आचरन्ति।

(v) **वृक्षाणां** बहवः भेदाः सन्ति।

(vi) **वृक्षरक्षणे** अस्माकं जीवनरक्षणम् अस्ति।

----

7. उदाहरणानुसारं निम्नलिखित-पदानां वर्णान् पृथक् कृत्वा लिखन्तु–

यथा– अस्माकम् – अ + स् + म् + आ + क् + अ + म्

वृक्षाः – व् + ऋ + क् + ष् + आः

(i) उद्भवन्ति – --

(ii) पृथिव्याम् – --

(iii) उपरिष्टात् – --

(iv) प्रकाण्डः – --

(v) भुक्त्वा – --

(vi) गृहीत्वा – --

(vii) म्रियन्ते – --

(viii) खर्जूरः – --

(ix) वल्कलैः – --

(x) रक्षणीयाः – --

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

भवन्तः अपठन् यत् वृक्षाः सदैव प्राणिनाम् उपकारं कुर्वन्ति। एतेषां रक्षणे एव अस्माकं जीवनस्य रक्षणम्। अतः भवन्तः वृक्षाणाम् रक्षणाय किं किं कुर्वन्ति?

■ गतिविधिः

1. स्व-स्वगृहे एकस्य पादपस्य आरोपणं कुर्वन्तु।
2. वृक्षाः अस्मभ्यं यान् पदार्थान् यच्छन्ति पुस्तिकायां तेषां नामानि लिखित्वा सङ्ग्रहं कुर्वन्तु।

व्याकरणम्

'क्त्वा' प्रत्ययः

■ **पठन्तु इमां 'मम दिनचर्याम्'**

अहं प्रातः उत्तिष्ठामि। दन्तधावनं **कृत्वा** उपवनं गच्छामि। उपवने **खेलित्वा** गृहम् आगच्छामि। गृहे ईश्वरं **ध्यात्वा** पठितुं विद्यालयं गच्छामि। तत्र **पठित्वा** गृहम् आगच्छामि। गृहे पाठं **पठित्वा** सायं पुनः खेलितुं बहिः गच्छामि। तत्र मित्रैः सह उपवने **धावित्वा** व्यायामं **कृत्वा** पुनः गृहम् आगच्छामि। गृहे **स्थित्वा** कार्याणि **कृत्वा** भोजनं **खादित्वा** कथां च **श्रुत्वा** पुनः शयनाय गच्छामि। शयनकाले अहं सदा ईश्वरं **स्मृत्वा** एव शयनं करोमि।

अभ्यासः

1. **अधुना उपरिलिखितेषु वाक्येषु येषाम् पदानाम् अन्ते 'त्वा' अस्ति तानि स्थूलपदानि चित्वा नीचैः लिखन्तु–**

कृत्वा	(करके, after doing)	खेलित्वा	(खेलकर, after playing)
------------------------	(------------------------)	------------------------	(------------------------)
------------------------	(------------------------)	------------------------	(------------------------)
------------------------	(------------------------)	------------------------	(------------------------)
------------------------	(------------------------)	------------------------	(------------------------)
------------------------	(------------------------)	------------------------	(------------------------)

'त्वा' इति अंशः संस्कृते 'क्त्वा' प्रत्ययस्य अंशः अस्ति। एते शब्दाः 'क्त्वा' प्रत्ययान्ताः शब्दाः कथ्यन्ते।

अभ्यासः

1. 'क्त्वा' प्रत्ययान्तानि पदानि रेखाङ्कितानि कुर्वन्तु, प्रकृति-प्रत्ययान् च पृथक् कृत्वा लिखन्तु–

	धातुः + प्रत्ययः
यथा– बालाः पठित्वा खेलिष्यन्ति।	पठ् + क्त्वा
(i) ते खेलित्वा पठिष्यन्ति।	---------- + ----------
(ii) बालाः गृहं गत्वा भोजनं खादिष्यन्ति।	---------- + ----------
(iii) सैनिकाः चौरं गृहीत्वा न्यायालयं नयन्ति।	---------- + ----------
(iv) जनाः चौरं दृष्ट्वा प्रश्नान् पृच्छन्ति।	---------- + ----------
(v) चौरः प्रश्नान् श्रुत्वा किमपि उत्तरं न यच्छति।	---------- + ----------
(vi) चौरः दुःखी भूत्वा ईश्वरं स्मरति।	---------- + ----------

2. 'क्त्वा' प्रत्ययं योजयित्वा मञ्जूषायाः उचितम् उत्तरं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) राधा विद्यालयं -------------------------- (गम् + क्त्वा) पठति।

(ii) अध्यापकः प्रश्नं -------------------------- (प्रच्छ् + क्त्वा) छात्रम् पश्यति।

(iii) राधा प्रश्नस्य उत्तरं न -------------------------- (दा + क्त्वा) लज्जिता भवति।

(iv) राधा कथयति ''अहं पाठम् -------------------------- (स्मृ + क्त्वा) आगमिष्यामि।''

(v) कृषकाः कार्यं -------------------------- (कृ + क्त्वा) गृहं गमिष्यन्ति।

(vi) वयम् उदाहरणनि -------------------------- (दृश् + क्त्वा) कार्यं करिष्यामः।

मञ्जूषा: दत्वा, स्मृत्वा, दृष्ट्वा, पृष्ट्वा, गत्वा, कृत्वा

■ **यदा धातुः उपसर्गेण युक्तः भवति तदा 'क्त्वा' प्रत्ययस्य स्थाने 'ल्यप्' प्रत्ययः भवति यथा–**

क्त्वा	ल्यप्
गम् + क्त्वा = गत्वा (जाकर)	आ + गम् + ल्यप् = आगम्य (आकर)
दा + क्त्वा = दत्वा (देकर)	आ + दा + ल्यप् = आदाय (लेकर)
स्मृ + क्त्वा = स्मृत्वा (याद करके)	वि + स्मृ + ल्यप् = विस्मृत्य (भूलकर)
पठ् + क्त्वा = पठित्वा (पढ़कर)	सम् + पठ् + ल्यप् = सम्पठ्य (अच्छी प्रकार पढ़कर)

■ **ध्यानेन पठन्तु अवगच्छन्तु च–**

(i) सः उद्यानं <u>गत्वा</u> क्रीडति।

सः उद्यानात् <u>आगत्य</u> अपि क्रीडति।

(ii) सः गुरुं <u>नत्वा</u> पठति।

सः गुरुं <u>प्रणम्य</u> पठति।

(iii) बालः <u>पठित्वा</u> लिखति।

बालः <u>सम्पठ्य</u> लिखति।

(iv) सः गृहं <u>त्यक्त्वा</u> वनम् अगच्छत्।

सः सर्वं <u>परित्यज्य</u> तपस्याम् अकरोत्।

अभ्यासः

1. 'क्त्वा' स्थाने 'ल्यप्' प्रत्ययस्य प्रयोगं कुरुत–

(i) रमा **हसित्वा** वदति ।

सा -------------------- (प्र + हस् + ल्यप्) वदति।

(ii) नरः भिक्षुकेभ्यः भोजनं **दत्वा** प्रसीदति।

नरः भिक्षुकेभ्यः भोजनं -------------------- (प्र + दा + ल्यप्) प्रसीदति।

(iii) सः ईश्वरं **नत्वा** कार्यं करोति।

सः ईश्वरं -------------------- (प्र + नम् + ल्यप्) कार्यं करोति।

(iv) उद्यमं **त्यक्त्वा** कार्यं न सिध्यति।

उद्यमं ----------- (परि + त्यज् + ल्यप्) कार्यं न सिध्यति।

2. निर्देशानुसारं प्रकृति–प्रत्ययान् योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) रामः प्रातः ------------------------ (उत् + स्था + ल्यप्) ईश्वरं नमति।

(ii) छात्राः विद्यालयं ------------------------ (गम् + क्त्वा) पाठं पठन्ति।

(iii) ते पाठं ------------------------ (स्मृ + क्त्वा) लिखन्ति।

(iv) बालः पाठं ------------------------ (वि + स्मृ + ल्यप्) दुःखी भवति।

(v) श्यामः ------------------------ (प्र + नम् + ल्यप्) श्लोकान् गायति।

(vi) सः जलम् ------------------------ (आ + दा + ल्यप्) आगच्छति।

(vii) सा ------------------------ (हस् + क्त्वा) वदति।

(viii) बालकाः ------------------------ (खेल् + क्त्वा) गृहम् आगच्छन्ति।

❊❊❊❊❊❊

आगच्छ! भोजनं कुर्याम

(सप्तमकक्षायाः सर्वे छात्राः अध्यापिकया सह मनोरञ्जनाय 'एकम् उद्यानम्' गच्छन्ति। भोजन-काले छात्राः एकत्रिताः भवन्ति ते भोजनविषये परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति।)

अध्यापिका - भो छात्राः! युष्माभिः क्रीडनं सम्यक् कृतम् न वा?

छात्राः - (अति उत्साहेन) कृतम् आचार्ये! सम्यक् कृतम्।

अध्यापिका - तर्हि आगच्छत। अधुना मिलित्वा वयं सर्वे भोजनं करिष्यामः। **दर्शयन्तु** किं किम् अस्ति भवतां भोजने?

(सर्वे छात्राः स्वभोजनं **दर्शयन्ति**, परं कस्यापि समीपे रोटिका **शाकम्** वा न आसीत्।)

अध्यापिका - प्रियाः छात्राः! चिन्तयन्तु कथयन्तु च वयं भोजनं किमर्थम् कुर्मः? भोजनेन किं भवति? सुजाते! त्वं वद।

सुजाता - भोजनेन शक्तिः प्राप्यते। भोजनेन एव शरीरं सम्यक् कार्यं करोति।

शब्दार्थाः: Word-Meaning

दर्शयन्तु – दिखाओ (to show) **दर्शयन्ति** – दिखाते हैं (they show)

शाकम् – सब्ज़ी (vegetables)

अध्यापिका	-	शोभनम्, मानव! अधुना त्वं वद-भोजनेन शक्तिः कथं प्राप्यते?
मानवः	-	शरीरस्य कोषिकासु या काचित् अपि दुर्बलता भवति, भोजनेन एव परिपूर्यते।
अध्यापिका	-	शोभनम् उक्तम्। किं येन-केन अपि भोजनेन शरीरं शक्तिपूर्णं भवति?
अनुजः	-	नहि आचार्ये! पौष्टिक-भोजनेन।
अध्यापिका	-	शोभनम्। कथयन्तु पौष्टिकं भोजनं किं भवति?
मनस्विनी	-	अहं कथयामि। पौष्टिकम् अर्थात् संतुलितं भोजनम्।
सुधीरः	-	यस्मिन् भोजने सर्वाणि तत्त्वानि स्युः। यथा— 'प्रोटीन', **वसा**, खनिजपदार्थाः, जलम्, रूक्षांशाः 'विटामिन' च इति।

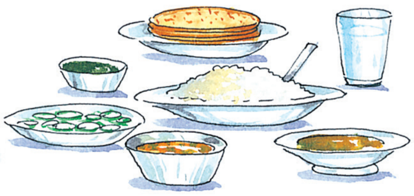

अध्यापिका	-	शोभनम्। एतैः तत्त्वैः किं भवति?
प्रगतिः	-	'प्रोटीन' इति तत्त्वेन नवकोषिकाणां रचना भवति। 'कार्बोहाइड्रेट' वसा च इति अस्मभ्यं नवशक्तिं यच्छतः।
अध्यापिका	-	सुष्ठु कथितम्। आदित्य! कथयतु, खनिजपदार्थाः किं कुर्वन्ति?
आदित्यः	-	खनिजपदार्थैः अस्माकं शरीरं पोषणं लभते। एतेषाम् अभावे शरीरे अनेके रोगाः भवन्ति।

लता	-	खनिजपदार्थेषु लौहतत्त्वम्, 'कैलेशियम्', 'पोटेशियम्', 'आयोडीन' इति तत्त्वानि भवन्ति। एतानि विना शरीरं शक्तिहीनं भवति। एतानि तत्त्वानि शाकेभ्यः फलेभ्यः दुग्धात् **लवणात्** चापि प्राप्यन्ते।
श्यामा	-	आचार्ये! रूक्षांशाः के भवन्ति? का च एतेषाम् उपयोगिता?
अध्यापिका	-	रूक्षांशाः भोजनस्य पाचनक्रियायां सहायकाः भवन्ति। एतदर्थम् **अपक्वशाकं**, फलानि, **कर्कटिका**, **चर्भटिः** आदयः प्रतिदिनं खादितव्याः। विवेक! कथय किं ज्ञातम्?
विवेकः	-	आचार्ये! अस्माभिः भोजने प्रतिदिनम् उचितरूपेण दुग्धं, **तण्डुलाः**, **सूपः**, घृतं, नवनीतं, रोटिका, फलानि, शाकानि च खादितव्यानि तदैव वयं स्वस्थाः भविष्यामः।
अध्यापिका	-	शोभनम्। सम्यक् ज्ञातम् । आगच्छत, भोजनं कृत्वा गृहं चलामः।

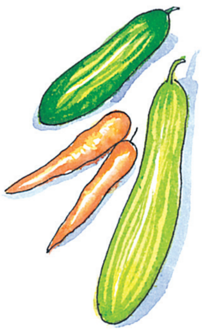

(सर्वे भोजनं कृत्वा प्रसन्नतया बसयानं प्रति गच्छन्ति।)

शब्दार्थाः : Word-Meaning

वसा – चर्बी (fats) | **लवणात्**-नमक से (from salt) | **अपक्वशाकं** – कच्ची सब्ज़ी (raw vegetables)
| **कर्कटिका** – ककड़ी (kakari) | **चर्भटिः** – खीरा (cucumber) | **तण्डुलाः** – चावल (rice)
| **सूपः** – दाल (pulse)

अभ्यासः

1. एतानि वाक्यानि शुद्धानि अशुद्धानि वा इति लिखन्तु वदन्तु च–

(i) छात्राः क्रीडनाय गच्छन्ति। ---------- अशुद्धम् ----------

(ii) छात्राः अप्पूगृहम् गच्छन्ति। ----------------------------

(iii) वयं शक्तिं प्राप्तुं भोजनं कुर्मः। ----------------------------

(iv) भोजने सर्वाणि तत्त्वानि स्युः। ----------------------------

(v) भोजनं सर्वदा संतुलितं भवेत्। ----------------------------

(vi) शरीराय जलस्य आवश्यकता न अस्ति। ----------------------------

(vii) वयं फलानां शाकानां सेवनं कुर्याम। ----------------------------

(viii) अपक्वं शाकं न खादितव्यम्। ----------------------------

2. मञ्जूषातः उचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

संतुलितं
शाकम्
खनिजपदार्थैः
भोजनकाले
शक्तिपूर्णं

(i) छात्राः ---------------- परस्परं वार्तालापं कुर्वन्ति।

(ii) कस्यापि समीपे रोटिका ---------------- वा न आसीत्।

(iii) भोजनेन शरीरं ---------------- भवति।

(iv) ---------------- अस्माकं शरीरं पोषणं लभते।

(v) वयं ---------------- भोजनं खादित्वा स्वस्थाः भवामः।

3. समुचितं मेलनं कृत्वा लिखन्तु–

(i) रूक्षांशाः	(क) शरीरपोषणम्	----------------------------
(ii) खनिजपदार्थाः	(ख) नवशक्तिः	----------------------------
(iii) प्रोटीन	(ग) शारीरिकक्रियाः	----------------------------
(iv) कार्बोहाइड्रेट	(घ) कोषिकारचना	----------------------------
(v) विटामिन	(ङ) पाचनक्रिया	----------------------------

4. **एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च–**

(i) छात्राः अध्यापिकया सह कुत्र अगच्छन्? ------------------------------

(ii) छात्राः कदा एकत्रिताः भवन्ति? ------------------------------

(iii) अध्यापिका छात्रान् किं दर्शयितुम् कथयति? ------------------------------

(iv) भोजनेन कासाम् दुर्बलता परिपूर्यते? ------------------------------

(v) कार्बोहाइड्रेट वसा च अस्मभ्यं किं यच्छतः? ------------------------------

(vi) खनिजपदार्थैः अस्माकं शरीरं किं लभते? ------------------------------

5. **एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु–**

(i) संतुलितभोजनं किं कथ्यते?

(ii) 'प्रोटीन' इति तत्त्वेन किं भवति?

(iii) 'रूक्षांशान्' प्राप्तुं किं किं खादितव्यम्?

(iv) खनिजपदार्थेषु किं किम् आवश्यकम् भवति?

(v) 'रूक्षांशाः' किं कुर्वन्ति?

----

6. **स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु–**

(i) **छात्राः** मनोरंजनाय उद्यानम् अगच्छन्।

(ii) **भोजनेन** शरीरं सम्यक् कार्यं करोति।

(iii) 'प्रोटीन' इति तत्त्वेन **कोषिकाणां** रचना भवति।

(iv) रूक्षांशा: **पाचनक्रियायां** सहायका: भवन्ति।

(v) **खनिजपदार्थै:** अस्माकं शरीरं पोषणं लभते।

मूल्यात्मक: प्रश्न:

भवन्त: पौष्टिक-भोजनस्य विषये अपठन्। अधुना लिखन्तु भवन्त: पौष्टिक-भोजने किं किं खादन्ति?

गतिविधि:

अध: प्रदत्तस्थाने पौष्टिक-भोजनस्य तालिकाया: निर्माणं कृत्वा लिखन्तु वदन्तु च यत् कस्मिन् भोज्यपदार्थे कानि तत्त्वानि भवन्ति।

पौष्टिकं भोजनम्

प्रोटीन	

व्याकरणम्

लोट्लकारः

■ ध्यानेन पश्यन्तु पठन्तु च–

गच्छ (Go)

चल (Walk)

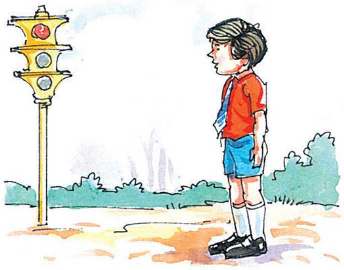

तिष्ठ (Stop)

आगच्छ (Come)

खाद (Eat)

पठ (Read)

पिब (Drink)

लिख (Write)

वद (Speak)

ध्यातव्यम्

- अत्र 'गच्छ', 'चल', 'तिष्ठ' एतानि आज्ञावाचकानि क्रियापदानि सन्ति।
- आज्ञार्थे प्रार्थनायां च लोट्-लकारस्य प्रयोगः भवति।

अभ्यासः

1. एतानि वाक्यानि पठन्तु पूरयन्तु च–

	(वर्तमानकाले)	(आज्ञायाम्)
	लट्लकारे	लोट्लकारे
यथा–	त्वं गच्छसि	त्वं गच्छ
(i)	त्वम् आगच्छसि	त्वम् आगच्छ
(ii)	त्वं चलसि	त्वं ------------------------
(iii)	त्वं लिखसि	त्वं ------------------------
(iv)	त्वं पठसि	त्वं ------------------------
(v)	त्वं पिबसि	त्वं ------------------------
(vi)	त्वं खादसि	------------------------------
(vii)	त्वं वदसि	------------------------------
(viii)	त्वं तिष्ठसि	------------------------------

2. लोट्लकारे धातुरूपाणि पठन्तु लिखन्तु च–

पठ् (लोट्लकारे)

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमः	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यमः	पठ	पठतम्	पठत
उत्तमः	पठानि	पठाव	पठाम

चल् (लोट्लकारे)

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
-------------------	-------------------	-------------------	-------------------
-------------------	-------------------	-------------------	-------------------
-------------------	-------------------	-------------------	-------------------

नम् (लोट्लकारे)

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
----------	----------	----------	----------
----------	----------	----------	----------
----------	----------	----------	----------

गम् (लोट्लकारे)

पुरुषाः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
----------	----------	----------	----------
----------	----------	----------	----------
----------	----------	----------	----------

3. **लोट्लकारे 'पठ्' धातुरूपैः वाक्यानि रचयत–**

पुल्लिङ्गे -	सः	----------	तौ	----------	ते	----------
स्त्रीलिङ्गे -	सा	----------	ते	----------	ताः	----------
	त्वम्	----------	युवाम्	----------	यूयम्	----------
	अहम्	----------	आवाम्	----------	वयम्	----------

4. **अधोलिखितानि वाक्यानि लोट्लकारे परिवर्तयन्तु–**

(i) सैनिकाः रक्षन्ति। ------------------------------

(ii) युवाम् गच्छथः। ------------------------------

(iii) वयं नमामः। ------------------------------

(iv) त्वं कथयसि। ------------------------------

(v) ताः क्रीडन्ति। ------------------------------

(vi) सः लिखति। ------------------------------

(vii) त्वं रचयसि। ------------------------------

* * * * * *

सुवचनानि

पञ्चमः पाठः

1. **विद्या विवादाय धनं *मदाय* शक्तिः *परेषां परिपीडनाय*।**
खलस्य साधोर्विपरीतमेतत् ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय॥

अन्वयः खलस्य विद्या विवादाय, धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय। साधोः एतत् विपरीतं ज्ञानाय, दानाय रक्षणाय च।

सरलार्थः यदि दुष्टानाम् समीपे विद्या भवति तर्हि ते अस्याः उपयोगं विवादस्य (कलहस्य) कृते कुर्वन्ति, धनं प्राप्य ते अभिमानं कुर्वन्ति, शक्तेः उपयोगम् अन्येभ्यः दुःखदानाय कुर्वन्ति; परन्तु यदि सज्जनानां समीपे विद्या, धनं शक्तिः च भवन्ति तदा ते एतेषाम् उपयोगम् ज्ञानस्य कृते दानस्य कृते अन्येषां च रक्षणाय कुर्वन्ति।

शब्दार्थाः Word-Meaning

मदाय – अहंकार के लिए (for being proudly)	**परेषां** – दूसरों के (for others)
परिपीडनाय – सताने के लिए (to torture)	**खलस्य** – दुष्ट का (of bad person)

2. **अयं *निजः* परो वेति गणना *लघुचेतसाम्*।**

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्॥

अन्वयः अयं निजः परः वा इति गणना लघुचेतसाम्। उदारचरितानां तु वसुधा एव कुटुम्बकम्।

सरलार्थः अयं मम अस्ति अयम् च अपरस्य अस्ति इति निम्नश्रेण्याः मानवाः चिन्तयन्ति, परन्तु उत्तमानां मानवानां कृते तु सम्पूर्णसंसारः एव स्वपरिवारस्य तुल्यः भवति।

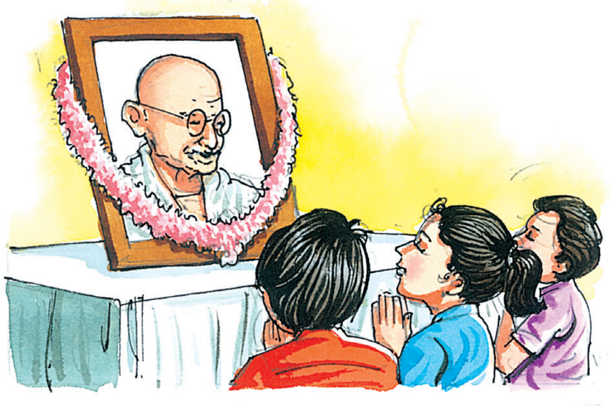
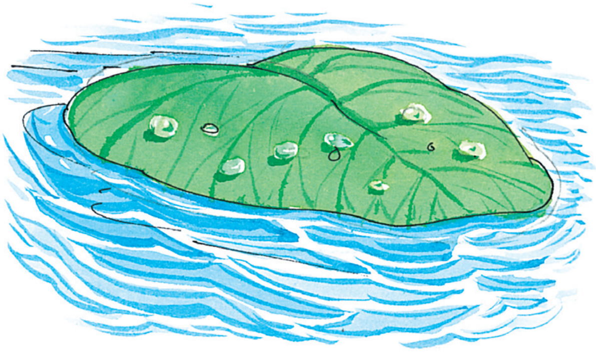

3. **महाजनस्य *संसर्गः* कस्य नोन्नतिकारकः।**

पद्मपत्रस्थितं *वारि* धत्ते मुक्ताफलश्रियम्॥

अन्वयः महाजनस्य संसर्गः कस्य उन्नतिकारकः न, पद्मपत्रे स्थितं वारि मुक्ताफलश्रियम् धत्ते।

सरलार्थः सज्जनानां मित्रता सर्वेषां जनानाम् उन्नतिं करोति। यथा कमलपत्रे स्थितं जलं मौक्तिकस्य रूपं धारयति तथा एव सज्जनपुरुषाणां मित्रतया दुष्टजनाः अपि सज्जनाः भवन्ति।

शब्दार्थाः Word-Meaning

निजः – अपना (own) **लघुचेतसाम्** – छोटे हृदयवालों का/की/के (narrow minded)
उदारचरितानाम् – विशाल हृदयवालों का/की/के (large hearted)
संसर्गः – संगति (company) **वारि** – जल (water) **धत्ते** – धारण करता है (one who bears)

4. **को भार: समर्थानां, किं दूरं *व्यवसायिनाम्*।**
को विदेश: *सविद्यानां*, क: पर: *प्रियवादिनाम्*।।

अन्वय: समर्थानां भार: क:, व्यवसायिनाम् दूरं किं, सविद्यानां विदेश: क:, प्रियवादिनां पर: क:।

सरलार्थ: यथा शक्तियुक्तनरस्य कृते किमपि कार्यं भारं न भवति। व्यवसायिनां कृते किम् अपि स्थानं दूरं न भवति, विदुषां कृते किमपि स्थानं विदेशतुल्यं न भवति तथैव ये मानवा: प्रियवचनं वदन्ति तेषाम् कृते कोऽपि परकीय: न भवति।

शब्दार्था: Word-Meaning

व्यवसायिनाम् – व्यापारियों के (of business men) **सविद्यानां** – विद्वानों के (of intellectuals)
प्रियवादिनाम् – प्रिय बोलने वालों के (of people with sweat tongue)

अभ्यासः

1. पठन्तु लिखन्तु च 'आम्' अथवा 'न'–

(i) खलस्य विद्या ज्ञानाय भवति। ------------------------------------

(ii) सज्जनाः धनं प्राप्य दानम् अपि कुर्वन्ति। ------------------------------------

(iii) 'अयं मम अस्ति, सः परकीयः अस्ति' इति उदारजनाः चिन्तयन्ति। ------------------------------------

(iv) सज्जनानां सङ्गत्या मानवस्य उन्नतिः भवति। ------------------------------------

(v) विदुषां कृते प्रत्येकं स्थानं विदेशः इव भवति। ------------------------------------

2. मञ्जूषायां प्रदत्त-पदैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

मौक्तिकम्
व्यवसायिनाम्
शक्तिः
उदारचरितानाम्
ज्ञानाय

(i) साधोः विद्या ------------------------- भवति।

(ii) खलस्य ------------------------- परेषां परिपीडनाय भवति।

(iii) कमलपत्रे स्थितं जलं ------------------------- इव भवति।

(iv) ------------------------- कृते किमपि स्थानं दूरं न भवति।

(v) ------------------------- तु वसुधैव कुटुम्बकम्।

3. मञ्जूषायाः उचितं पर्यायपदं चित्वा लिखन्तु–

विदुषाम्
अभिमानाय
जलम्
धारयति
पृथ्वी

(i) वारि --------------------------------

(ii) सविद्यानाम् --------------------------------

(iii) वसुधा --------------------------------

(iv) मदाय --------------------------------

(v) धत्ते --------------------------------

4. एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च–

(i) कस्य शक्तिः परेषां पीडनाय भवति? --

(ii) महाजनस्य संसर्गः कीदृशः भवति? --

(iii) केषाम् कृते कोऽपि परः न भवति? --

(iv) उदारचरितानां कृते किं कुटुम्बकम् भवति? --

(v) कस्य धनं दानाय भवति? --

5. एतेषाम् प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखन्तु–

(i) साधोः शक्तिः किमर्थं भवति?

(ii) अयं निजः परो वा इति केषाम् गणना?

(iii) केषाम् कृते किमपि कार्यं भारं न भवति?

(iv) किम् मुक्ताफलश्रियम् धत्ते?

(v) कस्य धनं दानाय भवति?

---

6. स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु–

(i) खलस्य **धनं** मदाय भवति।

(ii) **महाजनस्य** संसर्गः उन्नतिकारकः भवति।

(iii) **व्यवसायिनां** कृते किमपि स्थानं दूरं न भवति।

(iv) **साधोः** विद्या ज्ञानाय भवति।

(v) **उदारजनाः** सम्पूर्णं संसारं स्वपरिवारतुल्यं जानन्ति।

---

7. **उचितं भावं (✓) इति चिह्नेन चिह्नितं कुर्वन्तु–**

(क) उदारचरितानाम्–

(i) येषां हृदयं लघु भवति। ☐

(ii) येषां हृदयं विशालं भवति। ☐

(ख) महाजनः–

(i) यः सर्वदा सर्वेषाम् उन्नतिविषये चिन्तयति। ☐

(ii) यः सर्वदा स्वविषये चिन्तयति। ☐

(ग) कः परः प्रियवादिनाम्–

(i) ये प्रियं वदन्ति सर्वे जनाः तेषां मित्राणि भवन्ति। ☐

(ii) ये जनाः केवलं मित्रैः सह प्रियं वदन्ति ते सज्जनाः सन्ति। ☐

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

भवान्/भवती ज्ञानं प्राप्य अन्येषाम् उपकाराय किं किं करिष्यति?

■ गतिविधिः

'सत्सङ्गतिः' इति विषयम् अधिकृत्य पाठ्यपुस्तकात् भिन्नं श्लोकानाम् अन्वेषणं कुर्वन्तु कक्षायां च तेषां सस्वरं पाठं कुर्वन्तु।

व्याकरणम्

शब्दरूपाणां प्रयोगः

■ **पठन्तु अवगच्छन्तु च–**

	विभक्तयः	कारकाणि
बालः गच्छति।	प्रथमा	कर्ता
बालः **फलं** खादति।	द्वितीया	कर्म
बालः **बसयानेन** विद्यालयं गच्छति।	तृतीया	करणम्
सः **पठनाय** गच्छति।	चतुर्थी	सम्प्रदानम्
सः **वृक्षात्** फलानि त्रोटयति।	पञ्चमी	अपादानम्
सः **रामस्य** मित्रम् अस्ति।	षष्ठी	संबंधः
सः **ग्रामे** वसति।	सप्तमी	अधिकरणम्
हे राम! त्वम् कुत्र वससि?	संबोधनम्	संबोधनम्

■ **अत्र वयम् पश्यामः यत् विभक्तिप्रयोगः कारकानुसारेण भवति। यथा—**

(कर्तृकारकम् प्रथमा विभक्तिः)

बालः पठति।

कः पठति?

यः कार्यं करोति।

(कर्मकारकम् द्वितीया विभक्तिः)

बालः **पुस्तकं** पठति।

बालः **किम्** पठति?

कर्ता **यत्** कार्यं करोति।

(करणकारकम् तृतीया विभक्तिः)

बालः **कलमेन** लिखति।

बालः **केन** लिखति?

कर्ता **येन** कार्यं करोति।

(सम्प्रदानकारकम् चतुर्थी विभक्तिः)

बालः **रामाय** लिखति।

यस्मै कार्यं करोति।

बालः **कस्मै** लिखति?

(अपादानकारकम् पञ्चमी विभक्तिः)

बालः **सरोवरात्** जलम् आनयति।

यस्मात् पृथक् अथवा दूरं भवति।

बालः **कस्मात्** जलम् आनयति?

(सम्बन्धकारकम् षष्ठी विभक्तिः)

बालः **रामस्य** मित्रम् अस्ति।

येन सह **यस्य** सम्बन्धः भवति।

बालः **कस्य** मित्रम् अस्ति?

(अधिकरणकारकम् सप्तमी विभक्तिः)

बालः **ग्रामे** वसति।

यदा **यत्र** वा क्रिया सम्पन्ना भवति।

बालः **कुत्र (कस्मिन्)** वसति?

(सम्बोधनकारकम्)

हे बाल! त्वम् पठ।

यं यां वा सम्बोध्य कथनं भवति।

हे लते! त्वम् कुत्र गच्छसि?

अभ्यासः

1. अधोलिखितेषु वाक्येषु स्थूलपदेषु प्रयुक्तां विभक्तिं कारकम् च लिखन्तु—

	विभक्तिः	कारकम्
(i) बालकाः **कन्दुकेन** क्रीडन्ति।	-----------------------	-----------------------
(ii) कृषकः **ग्रामात्** आगच्छति।	-----------------------	-----------------------
(iii) छात्राः **पठनाय** विद्यालयं गच्छन्ति।	-----------------------	-----------------------
(iv) मुनयः **पर्वतेषु** वसन्ति।	-----------------------	-----------------------

(v) **रामस्य** द्वौ पुत्रौ आस्ताम्। ---------------------- ----------------------

(vi) **भो छात्राः!** अधुना पठन्तु। ---------------------- ----------------------

(vii) **भक्ताः** नमन्ति। ---------------------- ----------------------

(viii) सर्वे **संस्कृतम्** पठेयुः। ---------------------- ----------------------

2. उचितविभक्तिप्रयोगैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—

(i) ------------------------- जिज्ञासुः आसीत्। (बालः/बालम्)

(ii) जनाः ------------------------- शक्तिं प्राप्नुवन्ति। (भोजनम्/भोजनेन)

(iii) ------------------------- विद्या विवादाय भवति। (खलस्य/खलात्)

(iv) ------------------------- त्वम् वद। (हे श्याम!/श्यामम्)

(v) छात्राः ------------------------- उद्यानं गच्छन्ति। (मनोरञ्जनम्/मनोरञ्जनाय)

(vi) जनाः ------------------------- भ्रमन्ति। (उद्यानात्/उद्याने)

(vii) ते ------------------------- नमन्ति। (अध्यापकम्/अध्यापकाय)

(viii) सः ------------------------- आगच्छति। (नगरम्/नगरात्)

******

यस्य बुद्धिः तस्य बलम्

षष्ठः पाठः

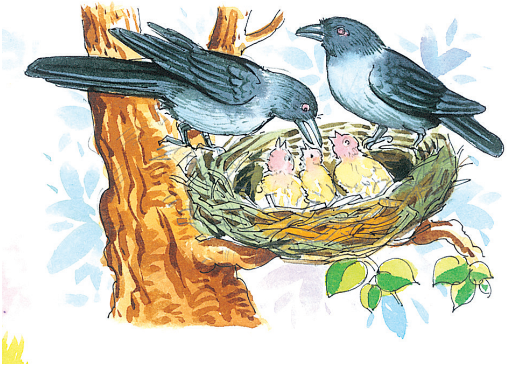

एकस्मिन् वृक्षे एकः काकः स्वपरिवारेण सह स्नेहेन वसति स्म।

तत्र एकः सर्पः अपि वसति स्म।

काकः काकी च **शावकान्** स्नेहेन पालयतः स्म।

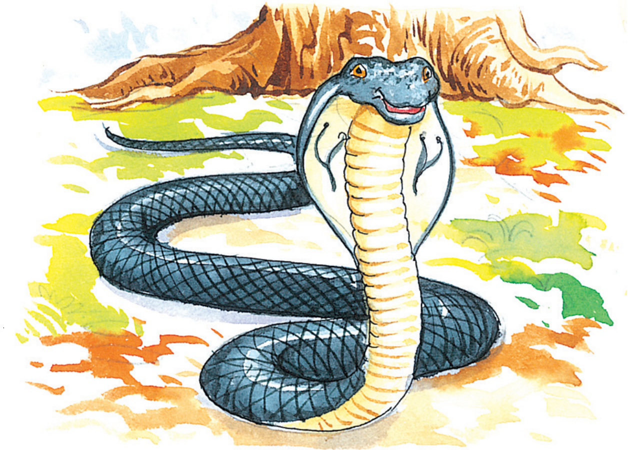

सर्पः एतान् शावकान् दृष्ट्वा अचिन्तयत्– ''अहम् अवश्यम् एव एतान् शावकान् भक्षयिष्यामि।''

शब्दार्थाः : **Word-Meaning**

शावकान् – (पक्षी के) बच्चों को (young ones of bird)

एकदा सः सर्पः अवसरं लब्ध्वा शावकान् अखादत्।

काकः काकी च बहुविलापम् अकुरुताम्।

काकः सर्पस्य विनाशस्य उपायम् अचिन्तयत्।

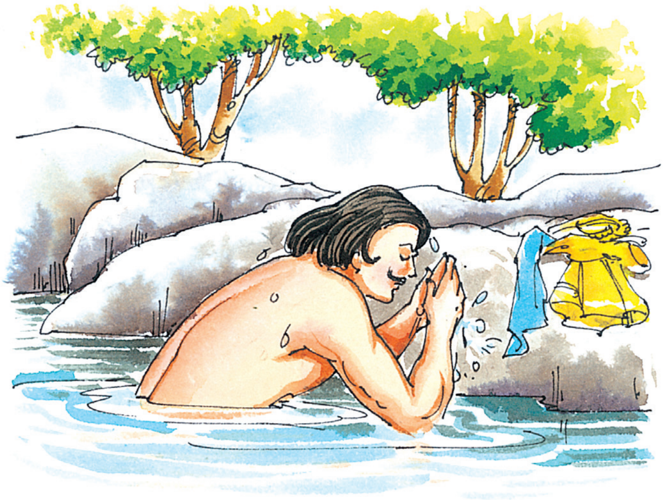

काकः काकीं कथयति– ''राजकुमारः प्रतिदिनं सरोवरे स्नानाय आगच्छति। सः स्ववस्त्राणि आभूषणानि च **अवतार्य** एकस्यां शिलायां स्थापयति। त्वं तस्य हारं गृहीत्वा सर्पस्य कोटरे **क्षिप**।'' काकी अकथयत्– ''अहम् एवम् एव करिष्यामि।''

शब्दार्थाः Word-Meaning

अवतार्य – उतारकर के (after putting off) **क्षिप** – फेंक दो (throw)

एकदा अवसरं लब्ध्वा काकी राजकुमारस्य हारं गृहीत्वा कोटरे अक्षिपत्।

सैनिकाः कोटरे कृष्णसर्पं दृष्ट्वा सर्पस्य वधम् अकुर्वन् हारं च गृहीत्वा अगच्छन्।

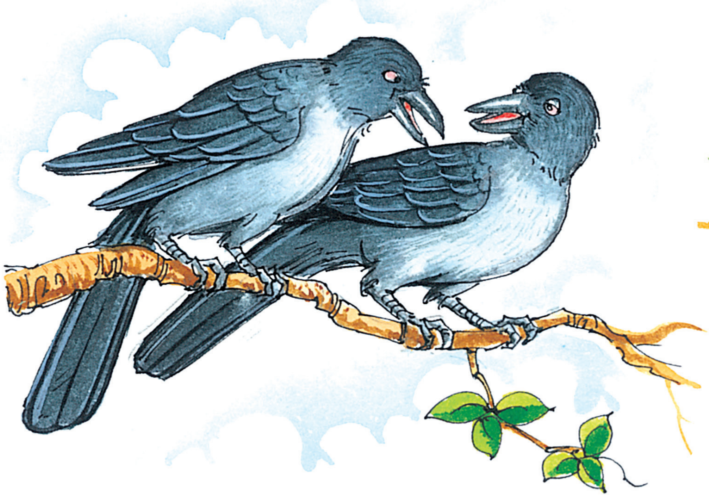

सैनिकाः काकीम् अनुसरन्तः तत्र एव वृक्षस्य समीपम् आगच्छन्।

एवं दुष्टसर्पस्य वधः अभवत्। कृष्णसर्पं मृतं दृष्ट्वा काकः काकी च निश्चिन्तौ अभवताम्।

अभ्यासः

1. पाठं पठित्वा वदन्तु लिखन्तु च 'आम्' अथवा 'न'–

(i) किं काकः वृक्षे वसति स्म? ---------------------------------

(ii) किं सैनिकाः सर्पस्य विनाशस्य उपायम् अचिन्तयन्? ---------------------------------

(iii) किं सर्पः कुटीरे वसति स्म? ---------------------------------

(iv) किं राजकुमारः प्रतिदिनं सरोवरम् आगच्छति स्म? ---------------------------------

(v) किं काकी हारं कोटरे अक्षिपत्? ---------------------------------

(vi) किं काकः सर्पस्य वधम् अकरोत्? ---------------------------------

2. मञ्जूषायाः उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

शावकान्
शिलायाम्
स्नेहेन
स्नानाय
वृक्षे

(i) एकस्मिन् -------------------------- काकः वसति स्म।

(ii) काकः स्वशावकान् -------------------------- पालयति स्म।

(iii) सर्पः -------------------------- अखादत्।

(iv) राजकुमारः सरोवरे -------------------------- प्रतिदिनम् आगच्छति।

(v) वस्त्राणि अवतार्य -------------------------- स्थापयति।

3. मञ्जूषायाः उचितं पर्यायपदं चित्वा लिखन्तु–

नीत्वा
भुजङ्गः
अवलोक्य
पार्श्वम्
प्राप्य

(i) दृष्ट्वा ---------------------------------

(ii) लब्ध्वा ---------------------------------

(iii) गृहीत्वा ---------------------------------

(iv) सर्पः ---------------------------------

(v) समीपम् ---------------------------------

4. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन वदन्तु लिखन्तु च–

(i) काकः काकी च कान् स्नेहेन पालयतः स्म? --

(ii) सर्पः कान् अखादत्? --

(iii) राजकुमारः कुत्र वस्त्राणि स्थापयति स्म? --

(iv) काकी चञ्च्वा किं धृत्वा कोटरे क्षिपति? --

(v) सैनिकाः काम् अनुसरन्तः अगच्छन्? --

(vi) सैनिकाः कोटरे कम् अपश्यन्? --

5. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन वदन्तु लिखन्तु च–

(i) सर्पः शावकान् दृष्ट्वा किम् अचिन्तयत्?

(ii) कः सर्पस्य विनाशस्य उपायम् अचिन्तयत्?

(iii) सर्पं मृतं दृष्ट्वा काकः काकी च कीदृशौ अभवताम्?

(iv) के सर्पस्य वधम् अकुर्वन्?

(v) वृक्षस्य कोटरे कः वसति स्म?

----

6. स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुर्वन्तु–

(i) काकः काकी च **वृक्षे** अवसताम्।

(ii) काकः विलापं कुर्वन्तीं **काकीम्** अपश्यत्।

(iii) **राजकुमारः** प्रतिदिनं सरोवरम् आगच्छति।

(iv) **काकी** हारम् अनयत्।

(v) सैनिकाः **कोटरे** कृष्णसर्पम् अपश्यन्।

(vi) कृष्णसर्पं मृतं दृष्ट्वा **काकः काकी** च निश्चिन्तौ अभवताम्।

----

7. **अधोलिखितवाक्यानि कथाक्रमानुसारेण लिखन्तु–**

(i) काकः काकी च स्वशावकान् स्नेहेन पालयतः स्म।

(ii) सर्पः शावकान् अखादत्।

(iii) वृक्षे काकः काकी च वसतः स्म।

(iv) तौ सर्पस्य विनाशस्य उपायम् अचिन्तयताम्।

(v) सैनिकाः सर्पस्य वधम् अकुर्वन्।

(vi) काकी चञ्च्वा हारं धृत्वा सर्पस्य कोटरे अक्षिपत्।

(i) --

(ii) --

(iii) --

(iv) --

(v) --

(vi) --

■ मूल्यात्मकः प्रश्नः

अस्मिन् पाठे काकः स्वपरिवारेण सह स्नेहेन वसति। काकः काकी च मिलित्वा धैर्येण विवेकेन च समस्यायाः समाधानम् अकुरुताम्।

(i) **भवन्तः कक्षायां सहपाठिभिः सह कथं वसन्ति?**

(ii) **भवन्तः जीवने आगतानां समस्यानां समाधानं कथं कुर्वन्ति?**

■ गतिविधिः

पाठस्य सहायतया उचितवर्णैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा शब्दनिर्माणं कुर्वन्तु–

का	कः					
को						
शा						
आ						
भ					मि	
रा						य
स्	व					

व्याकरणम्

'तुमुन्' प्रत्ययः

■ **अधोलिखितं संवादं ध्यानेन पठन्तु–**

(बहूनि मित्राणि मिलित्वा **भ्रमितुम्** गच्छन्ति)

रमा — मीते! त्वम् अधुना किं **खादितुम्** इच्छसि?

मीता — खादितुम् न। अहम् तु **पातुम्** इच्छामि।

रमा — कल्पने! त्वम्?

कल्पना — अहम् तु न खादितुम् इच्छामि न तु पातुम् एव इच्छामि। अहम् तु केवलम् एतत् क्रीडनकम् **क्रेतुम्** इच्छामि।

रमा — अमित! तव का इच्छा?

अमितः — अहं तु एकं खेलम् एव **खेलितुम्** इच्छामि।

मीता — अतुल! त्वम्?

अतुलः — अहम् तु एतस्य स्थानस्य शोभाम् एव **द्रष्टुम्** इच्छामि।

रमा — वन्दने! किं त्वं किञ्चित् **कथयितुम्** इच्छसि?

वन्दना — आम्।

रमा — कापि चिन्ता अस्ति?

वन्दना — न, परन्तु अहम् शीघ्रम् एव गृहं **गन्तुम्** इच्छामि।

अतुलः — किमर्थम्?

वन्दना — अद्य मम मातुलः मम गृहम् आगमिष्यति।

अमितः — अहो! एवम्।

वन्दना — आम्।

सर्वे परस्परं वदन्ति – उचितम्। वयं जलपानं कृत्वा शीघ्रम् एव चलिष्यामः।

(सर्वे जलपानं कुर्वन्ति)

ध्यातव्यम्

'तुमुन्' प्रत्ययस्य प्रयोगः धातुभिः सह भवति। तुमुन् प्रत्ययान्त-पदानां प्रयोगः चतुर्थी-विभक्तेः स्थाने वा कार्यकरणस्य इच्छायाः स्थाने भवति।

■ **अस्मिन् संवादे स्थूल-अक्षरैः लिखितानि पदानि अधः रिक्तस्थानेषु लिखित्वा धातुं प्रत्ययं च पृथक् कृत्वा लिखन्तु–**

उदाहरणम्– भ्रमितुम् (भ्रम् + तुमुन्)

खेलितुम् (खेल् + तुमुन्)

-- (   )

-- (   )

-- (   )

-- (   )

-- (   )

-- (   )

एतानि पदानि 'तुमुन्' प्रत्ययान्तपदानि सन्ति। (धातुः + तुमुन् = धातुः + तुम्)
'तुमुन्' प्रत्ययेन निर्मितः शब्दः अव्ययं भवति।

अभ्यासः

1. **अधः मञ्जूषायां प्रदत्तैः शब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयन्तु—**

(i) **माता** – सुमन! त्वम् अधुना किं -------------------- इच्छसि?

(ii) **सुमनः** – अहम् -------------------- इच्छामि।

(iii) **माता** – सुधे! त्वम्?

(iv) **सुधा** – अहम् -------------------- इच्छामि।

(v) **माता** – युवयोः का अपि उद्यानं -------------------- न इच्छति?

(vi) **सुमनः-सुधा च** – न न, अम्बे! न।

पठितुम्, लेखितुम्, कर्तुम्, गन्तुम्

2. **'तुमुन्' प्रत्ययान्तान् शब्दान् चित्वा धातुं प्रत्ययं च पृथक् कृत्वा लिखन्तु—**

हसितुं भ्रमितुं द्रष्टुं खेलितुं खादितुं तथा।
कथां श्रोतुं च स्वपितुं च मह्यं रोचते सदा।।

(i) ---------------------- हस् + तुमुन् ----------------------

(ii) --

(iii) --

(iv) --

(v) --

(vi) --

(vii) --

3. मञ्जूषायाः उचितं 'तुमुन्' प्रत्ययान्तं पदं चित्वा वाक्यानि पूरयन्तु–

(i) राधा जलं ------------------------- इच्छति।

(ii) अनिलः फलम् ------------------------- बहिः गच्छति।

(iii) रमा ------------------------- विद्यालयं गच्छति।

(iv) रुग्णः जनः ------------------------- इच्छति।

(v) राधा नमितां कथयति यत् अहम् अत्र ------------------------- इच्छामि।

(vi) रमा- भवती तरणसरोवरं किमर्थम् गच्छति?

(vii) सरिता- अहं तरणसरोवरं ------------------------- गच्छामि।

जीवितुम्, नेतुम्, तर्तुम्, पठितुम्, पातुम् स्थातुम्

4. कोष्ठके लिखित-धातुभिः सह 'तुमुन्' प्रत्ययं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयन्तु–

(i) अहं प्रश्नं ------------------------- इच्छामि। (प्रच्छ् + तुमुन्)

(ii) शिशुः पादाभ्यां ------------------------- इच्छति। (चल् + तुमुन्)

(iii) वयम् अधुना ------------------------- गच्छामः। (क्रीड् + तुमुन्)

(iv) सः बालकः चिकित्सकः ------------------------- इच्छति। (भू + तुमुन्)

(v) जनकः देवं ------------------------- देवालयं गच्छति। (नम् + तुमुन्)

(vi) माता भोजनं ------------------------- पाकशालायाम् अस्ति। (पच् + तुमुन्)

(vii) ते ------------------------- क्रीडाक्षेत्रम् अगच्छन्। (धाव् + तुमुन्)

******